

Hendlein Teréz – Prazsák Gergő

A hálózati társadalom receptje

Gondolatok Manuel Castells

„A hálózati társadalom kialakulása” című könyvéről

A Gondolat–Infonia kiadásában idén újabb hiánypótló könyv jelent meg *Az információs társadalom klasszikusai* sorozatban. A tavalyi két, ma már klasszikusnak számító kötet (Beniger, Mattelart) után immár Castells nagy ívű trilógiájának („Az információs kora – Gazdaság, társadalom és kultúra”) első kötete is elérhető magyarul. „A hálózati társadalom kialakulása” címet viselő vaskos munkát korunk egyik legfontosabb társadalomszervező elve, a hálózati paradigma bemutatásának szentelte a szerző.

A jelenség nem új, ám a korszerű, elektronikus, interaktív kommunikációs eszközök megjelenésével és széles körű elterjedésével új megvilágításba került. Nyíri Kristóf rámutatott, hogy „Platón, aki a Kr. előtt 5-4. század Athénjában, a szóbeliségről az írásbeliségre való áttérés idején élt, dialógusaiban óvott attól, hogy a filozófia bölcsességét frott szövegekre bizzuk; mély filozófiai gondolatok úgymond csakis az élőszó eleven dialógusában adhatók át” (Nyíri, 2004: 31). Az új kommunikációs technikáktól való félelem összetevői között korunkban megjelent a hálózatiság, az eleven, nyomon követhető emberi kapcsolatok elvesztésének réme is. Amint azt Castells igen jól argumentálja, a hálózati paradigma a modern technológiáknak köszönhetően széleskörűen behatol a társadalom, a gazdaság, a kultúra, a politika, vagyis az élet valamennyi rendszerébe, megteremtve a hálózati világot.

Mivel a szerző nagyrészt a fejlett információs társadalmakat (jórészt a G7 országokat) vizsgálja, nem igazán veszi figyelembe azoknak az akadályoknak a jelentőségét, amelyekről Nyíri Kristóf a fentiekben hivatkozott, 2004 februárjában tartott előadásában beszélt, jóllehet a technopesszimizmus még a világ egyik legfejlettebb gazdasági térségéhez, az Európai Unióhoz tartozó mai magyar társadalomban is komoly gátnak tekinthető. E fal lerombolásához nagymértékben hozzájárul Castells könyvének magyar fordítása. Elősegíti, hogy hazánkban leomoljanak azok a lelki és kulturális gátak, amelyek a lakosság jelentős részét még ma is távol tartják a modern kommunikációs eszközök használatától. Ha pedig Castells műve a korszerű kommunikációs eszközöket nem használó, Csipkerózsika-álmát alvó lakosságnak csak egy parányi részét is fel tudja ébreszteni, akkor már sokat segít abban, hogy Magyarország ne az antropológusok paradicsoma, hanem versenyképes, innovatív, a globális kreatív osztály egy részének otthont adó ország legyen. Felsőoktatási tankönyvként hozzájárulhat ahhoz, hogy a magyarországi felsőfokú képzésben korszerű ismeretekhez jussanak a hallgatók.

A hálózati társadalom összetevői

Castells „A hálózati társadalom kialakulása” című kötetben amellet érvel, hogy a hálózatiság felülírja a posztmodern társadalmakra jellemző, sok kritikát kapott individualizmust. Manapság azonban, amikor Magyarországon már minden harmadik ember

használja az internetet (WIP 2004), és amikor a mobiltelefonok elterjedtsége világszínvonalúnak mondható (a „Digitális mobil gyorsjelentés” adatai szerint 2005 augusztusában több mint 9 millió aktív SIM-kártya volt forgalomban), már nem tűnik túlságosan újszerű gondolatnak, hogy az egyéni érdekeket fölülírják a hálózat érdekei, vagy ahogy Castells fogalmaz az összegzésben: „az áramlások ereje elsőbbséget élvez az erők áramlásával szemben” (Castells, 2005: 598).

Szerencsére kitűnő fordításban olvasható a könyv, Castells gyakran nehézkes és metaforákkal teletűzdelt nyelvezetét Rohonyi András érthetően és nagy szakértelemre utaló módon ültette át magyarra (egyébként a mű terjedelméhez képest elenyésző mennyiségű nyomtatási és központosítási hiba fordul elő a kötetben). Ennek köszönhetően a Manuel Castells által használt különleges, a mindennapi báziskommunikációban esetenként talán nem odaillő, nehezen értelmezhető kifejezések is érthetővé válnak. A fordító gyakran nyújt segítséget az olvasónak, lábjegyzeteiben magyarázatokkal, kommentárokkal látja el a szöveget, ennek köszönhetően nem kell letenni a könyvet és utánanézni például annak, hogy mit jelentenek az SRI és BBN rövidítések (a megfejtés a 465. oldal fordítói lábjegyzetében olvasható).

„A hálózati társadalom kialakulása” 1996 őszén jelent meg először. Azóta több kiadást is megélt a mű, és megannyi nyelvre lefordították. A magyar fordítás elején a 2000-ben írt köszönetnyilvánítás is olvasható, amelyben Castells kifejti, hogy az első kiadáshoz képest némiképp átdolgozta a kötetet, de a fontosabb megállapításokat érintetlenül hagyta, s ezekre a könyv későbbi fejezeteiben reflektál. Ennek megfelelően semmiképpen sincs könnyű helyzetben a szerző. Az infokommunikációs technológia – miként azt Castells is bemutatja könyvének első fejezetében – rendkívül gyors ütemben változik. Ahogy az internet és a mobilkommunikáció megjelenése hatással volt a társadalomra, ugyanúgy jelentős hatást fejtenek ki ezeknek a technológiáknak a további átalakulásai (például a harmadik generációs mobilkommunikáció) és a technológiák konvergenciája (*IPv6*), valamint más új technológiák (biotechnológia, nanotechnológia) megjelenése is. Talán ezzel is magyarázható, hogy az olvasó esetenként úgy érzi, hogy nem a legfrissebb infokommunikációs technológiáknak megfelelő elemzéssel szolgál a szerző, de ez elkerülhetetlen, ha az első kiadás és a fordítás között közel tíz év telik el.

Castells „Az információ kora” első kötetét hét fejezetre tagolta: 1. Az információs technológia forradalma; 2. Az új gazdaság: informacionalizmus, globalizáció, hálózatosodás; 3. Hálózati vállalkozások: az információs gazdaság kultúrája, intézményei és szervezetei; 4. A munka és a foglalkoztatás átalakulása: hálózati munka, rugalmas munkaidő és munkanélküliség; 5. A valóságos virtualitás kultúrája: az elektronikus kommunikáció integrálódása, a tömegközönség átalakulása és az interaktív hálózatok fejlődése; 6. Az áramlások tere; 7. Az örökkévalóság peremén: időtlen idő. Mindegyik fejezetben egy-egy speciális szempontból veszi szemügyre a hálózati társadalom kialakulását.

Az első fejezetben Castells szélesebb történeti kontextusba ágyazva vázolja fel az elektronikus kommunikációs technológia változásának folyamatát, amely a 20. században indult útjára, majd a millennium környékén teljesedett ki, és az új évezred társadalmiasulásának egyik meghatározó elemét alkotja. Az első fejezet igen nagy jelentőségű, hiszen ez fekteti le azokat a fogalmi alapokat, amelyekre az egész kötet épül. A korszerű kommunikációs technológiák jelentőségét aligha lehet túlhangsúlyozni, ezért a fejlődési folyamat részletes ismertetése az olvasó számára feltétlenül hasznos, még akkor is, ha

a kifejtés olykor hosszadalmasnak tűnik. Annál is inkább, mert a szerző (és a fordító egyaránt) segítséget ad ahhoz, hogy az olvasóban átfogó, szisztematikus kép alakuljon ki arról a fogalmi apparátusról, ami az információs társadalom paradigma térnyerése során több-kevesebb sikerrel már Magyarországon is meghonosodott, azonban gyakran ellentmondásosnak és zavarosnak tűnik. A fejezet végén Castells felsorolja az *információs technológiai paradigma* főbb jellemzőit:

- „1. Az új paradigma első jellegzetessége az, hogy nyersanyagát az információ alkotja.
2. A második jellemző vonás az új technológiák mindent átható volta.
3. A harmadik jellegzetesség valamennyi olyan rendszer vagy kapcsolathalmaz hálózati logikáját öleli fel, amelyek az új információs technológiákra épülnek.
4. A hálózatossággal összefüggő, de attól világosan megkülönböztethető negyedik jellemző vonás az, hogy az információs technológiai paradigma a rugalmasságon alapul.
5. E technológiai forradalom ötödik jellemző vonásaként a speciális technológiák fokozódó konvergenciáját állapíthatjuk meg, amely erősen integrált rendszer kialakulásához vezet, és eközben a technológia régi, egymástól elkülönült pályagörbéi a szó szoros értelmében megkülönböztethetetlené válnak” (Castells, 2005: 116–119).

Castells a paradigma lényegét a következőképpen foglalja össze: „Az információs technológiai paradigma nem abban az irányban fejlődik, hogy mint rendszer elérjen valamilyen végpontot, hanem többszörösen rétegződött hálózatként a nyitottság felé tart” (Castells, 2005: 123). A rendszer legfontosabb jellemzői tehát a *tudásra alapozottság*, a *horizontalitás*, a *hálózatosság*, az *adaptivitás*, a *tanulékonyság*, az *időtlenység*, valamint a *kölcsönös függőség*.

A második fejezet alapvetően a termelékenység és a versenyképesség megkülönböztetéséről, valamint e két tényező egymással való összefüggéseiről szól, a globalizálódó gazdaság és a nemzetközi pénzüpiacok körülményei között. Castells szerint napjainkra kialakult egy új társadalmi formáció, az információalapú hálózati társadalom. Ez az újfajta társadalom az információs forradalom, a 70-es években kitört olajválságot követő gazdasági átrendeződés és az új társadalmi mozgalmakhoz kapcsolható identitás- és értékátalakulások következtében jött létre. Ezt a világot két alapvető ellentmondás határozza meg.

Az első ellentmondást Castells „a hálózat és az Én” (*the Net and the Self*) ellentétének nevezi: a globális térben áramló tőke és információ folyamatosan ütközik az önmagát csak lokálisan megvalósítani képes egyén lehetőségeivel és életével. A társadalmi interakciók térben és időben zajlanak, azaz minden cselekvés bizonyos helyen történik, és bizonyos ideig tart. A globalizáció következtében azonban e két dimenzió jelentős változásokon megy keresztül. Az idő hihetetlen mértékben „lerövidül”, a földrajzi távolságok „összeszűkülnek”, meggyengülnek a világot részekre tagoló falak, és sem a pozitív, sem a negatív folyamatokat nem lehet többé megállítani a határoknál. Ez azonban az interakciók beágyazottsága miatt az egyén frusztrációját idézi elő. A másik ellentmondás az, hogy a globalizálódással egy időben jelen van annak ellentéte, a lokalitások

felértékelődése is. Korunk emberének e kettősséggel kell szembenézni, és úgy látszik, hogy a „Gondolkodj globálisan, cselekedj lokálisan!” jelmondat nem mindig váltható valóra a problémák leküzdésében.

Új világunkban egyszerre kell szembenéznünk a globalizáció, az informacionalizmus és a hálózatiság kihívásaival és lehetőségeivel.

Dick Howardnál is megjelenik az a gondolat, hogy az információk jelentős szerepet játszanak életünkben. Véleménye szerint az új közgazdaságtan (Neue Ökonomie) újdonságát például az okozhatja, hogy a posztindusztriális gazdaságot már nem az anyagi, tárgyi értékek vezérlik, hanem az információ és a kommunikációs lehetőségek (Howard, 2000). Az új osztálynak sikerült azokat maga köré szerveznie, akiknek a képviseléstől hasznot tud húzni. E réteg főszereplői már megtalálták képmásukat, s üzleteik lebonyolításához nem kell jelen lenniük.

Rosabeth Moss Kanter állítása szerint a globális osztály tagjai immateriális javakban gazdagok. Az ún. „három K” (koncepció, kompetencia és kapcsolatok) birtoklása vezetett ahhoz, hogy ők lettek a globális gazdaság hatalmasai. A koncepció azt jelenti, hogy ők rendelkeznek a legjobb és legújabb ismeretekkel és elképzelésekkel, a kompetencia révén bármit, bárhol a legmagasabb színvonalon tudnak működtetni, és végül a kapcsolatok segítségével a legjobb összeköttetéseket tudják megszerezni ahhoz, hogy bárhol a világon a megfelelő emberekkel és intézményekkel léphessenek érintkezésbe. Az osztály valamennyivel több mint 1%-a lehet a világ összlakosságának. Uralmukat nemrég kezdték meg, de már 1989 óta ők adják meg a világ alaphangját. A neoliberális gazdaságpolitikát képviselik, ami nélkül a határokat nem ismerő információs társadalmat nem tudták volna létrehozni. Mindemellet terjesztik az optimizmus és a remény hangulatát. Pozitív értelemben használnak olyan kétértelmű szavakat, mint amilyen a *rugalmasság* és a *kockázat*.

Ahhoz, hogy a Castells által vázolt hálózati társadalom igazságtalanságai megváltozzanak, a globális rendszer lényegi elemeinek önkorrekciójára lenne szükség. Erre pedig kevés az esély. Természetesen léteznek pozitív forgatókönyvek, de elképzelhető az is, hogy a hálózatok bezáródnak, megnehezítik a csatlakozást és megemelik a belépés költségeit azok számára, akik kívül maradnak, vagyis még keményebb rezsimit vezetnek be. A pozitív forgatókönyvek megvalósulásához több olyan feltételnek kellene teljesülnie, amelyeknek az egyidejű fennállására eddigi történelmünk során nemigen volt példa. A változásokhoz többek között nagymértékű szolidaritás kialakulására lenne szükség. A globalizációs folyamatok során kialakult előnyök és hátrányok egyenlőtlenül oszlanak meg a világ különböző részei között. A centrumban hatalmas erőfeszítéseket tesznek annak érdekében, hogy a fenntartható növekedés feltételeit kialakítsák, folyik a verseny a gazdasági-világhatalmi hegemoniáért, és a megszerzett előnyök, pozíciók megtartásában sem csökken az érdekeltség. Eközben a harmadik világ országaiban még a tiszta víz sem jut el mindenhova.

Akár a hálózati létre is vonatkoztatható Goethe tanítása: „Törekedj mindig az egészre; s ha magad nem lehetsz egész, mint szolgáló szem kapcsolódj az egész láncba.”¹

¹ *Immer strebe zum Ganzen! Und kannst du selber kein Ganzes Werden, als dienendes Glied schliess an ein Ganzes dich an!* (Goethe: Vier Jahreszeiten, In.: Wildner 1995: 2042).

Mi kell tehát ahhoz, hogy ne rekesztődjunk ki? Rendelkezzünk megfelelő információkkal a megfelelő helyen és a megfelelő időben: legyünk mindig „szolgáló szem” a hálózatban.

„A hálózati társadalom kialakulása” című kötet második fejezetében még erősen keveredik a makro- és a mikroszintű megközelítés, ami a következő fejezetekben ritkábban fordul elő.

A harmadik fejezet már az információs társadalom és gazdaság új hálózati összefüggéseit vizsgálja, és a vertikális multinacionális vállalatok mellett létrejövő új horizontális vállalati struktúra sikerességének bemutatására tesz kísérletet.

Amint arról Castells és más szerzők is beszámolnak, az információs társadalomban átalakul a gazdasági élet. „A hatalmas információtömeg áramlása következtében az egész világot behálózó üzleti vállalkozások jönnek létre, és a különböző nemzetközi és kormányközi szervezetek száma tízezrekben mérhető” (László, 1994: 25). Ebben a helyzetben azok a nyertesek, akik a legvédtettebb helyzetben vannak, a legnagyobb hatalommal rendelkeznek és a legtöbb tudást birtokolják (Ricupero, 2000).

Azt az új társadalmi osztályt, amely a globalizációs folyamatok következtében alakult ki, félrevezető lenne termelőerőnek nevezni (Dahrendorf, 2000), mivel nem hozható közvetlen kapcsolatba a termeléssel. A globalizáció új osztálya információs tőkével rendelkezik. Mindenhol, mindenki egyidejűleg függővé válik az információtól, ami a siker kulcsává vált.

A vállalati klaszterek és a nagyvállalatok beszállítói hálózatai új elvek alapján, a hálózati vállalkozások logikája szerint szerveződnek, s érett típusukat az információtechnológiára épülő hálózati vállalkozások képviselik. Castells rámutat, hogy a Távol-Keleten már korábban is működött az üzleti szervezetek hasonló elvekre épülő, sajátos típusa.

A központi vezérléssel irányított vállalatszervezéssel szemben megjelennek azok a formák, amelyek a beosztottak nagyobb önállóságára építenek, s a kisebb ügyekben való döntéseket „alsóbb” szintekre delegálják, erősítve ezzel a dolgozóknak a felelősségérzetet és az egymás iránti bizalmat, ami az információs társadalom egyik központi pillére. Az interneten való közlekedés, az új közösségi formák (például fórumok) megjelenése és maga az internet logikája is a szabadság eszméjére épül: a felhasználó csak azt teszi meg, amihez kedve van. A túlzott szabadság azonban kedvez az anomáliáknak, hiszen lehetőség van arra, hogy például egy nyolcvanéves bácsi tízéves kislánként jelenjen meg valamely fórumban. Ennek következtében a bizalom, ami elősegíti a csoportok kohézióját a virtuális világban, kulcskérdés az információs társadalomban. Castells trilógiájának első kötete sajnos nem igazán jelzi e kérdés jelentőségét, jóllehet 1998-ban már történtek lépések az ezzel kapcsolatos jelenségek feltérképezésére. Egy vizsgálat eredményeit Wallace a következőképpen foglalta össze: „Jarvenpaa és munkatársai arra a következtetésre jutottak, hogy a virtuális környezet legsikeresebb csapatai képesek tőkét kovácsolni a »gyors« bizalomból” (Wallace, 2002: 115).

Castells trilógiájának első kötete is azt sugallja, hogy világunk alapvetően megváltozott, és ezek az átalakulások megkövetelnék, hogy mi is másképpen lássuk a világot. „Ma már nem politikai-katonai szuperhatalmak versengenek egymással, hanem globális piacok és gazdasági telephelyek, mégpedig egy drámai gyorsasággal változó nemzetközi gazdaságföldrajzi keretben” (Fischer, 1997: 13).

A szolidaritás elemi alapértékeinek felmondása fenyeget. Ha a közép- és alacsony jövedelműek az államot csak mint adóztató és terheket kirovó intézményt érzékelik, nem pedig mint a modern tömegtársadalmat egybetartó szervezetet, akkor a jóléti állam legitimitása, és ezzel a léte kerül veszélybe. A nyugat-európaiak előtt most az a feladat áll, hogy a társadalmi átalakulások új, civilizált, egyszersmind demokratikus formáját hozzák létre, amely radikális társadalmi változásokat tesz lehetővé a demokratikus alkotmányok keretein belül, vagyis magát a demokratikus rendszert és annak alapértékeit nem rombolja le. Ehhez együttesen újra kell értékelni a szolidaritás, az integráció és a demokrácia szerepét, valamint számításba kell venni azt is, hogy a belső békét a társadalmi szolidaritás adja. Ahogy Csepeli György írja: a szabad világ csak akkor maradhat szabad, ha legyőzi az individualizmust, az önzést, a képmutatást és a gőgöt (Csepeli, 2001). A társadalom gazdaságilag gyenge csoportjai, a szociális segélyben részesülők, a munkanélküliek, a fogyatékosok és a szakképzetlen fiatalok növekvő mértékben tapasztalhatják, hogy a még nyertesek hogyan mondják fel a velük való szolidaritást (Martin és Schumann, 1998). A szociális-elosztási válság leküzdéséhez újra kell gondolni az igazságot kereső elosztási rendszert és a szabadságeszme szociális-szolidáris aspektusát egyaránt.

A fenti célok eléréséhez iránytűként szolgálhat Dworkin etikai individualizmusának két tétele. Az első szerint az államnak bármely politikai közösségben gondot kell fordítania arra, hogy az emberek élete a terveiknek megfelelő legyen, és ez a közösség összes tagja estében teljesüljön, senki élete se legyen fontosabb. A második tétel azt mondja ki, hogy ez a folyamat nem válhat paternalizmussá: mindenki felelősséggel tartozik a saját életéért (Tanyai, 2000.).

A harmadik fejezet második felében Castells az ázsiai gazdasági hálózatokat elemzi. Bepillantást nyújt a japán, a koreai és a kínai gazdasági hálózatok működésébe, és – kissé szűkszavúan – tipizálja is azokat. A fejezet a Max Weber által „A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme” című korszakalkotó munkában felvetett lenyűgöző gondolat parafrázisának, az *informacionalizmus szellemének* bemutatásával zárul. Összefoglalásként talán a következő castelli gondolat idézhető: „A gazdasági szervezetek új, alapvető egysége a történelemben először nem valamilyen egyedi szubjektum (például a vállalkozó vagy a vállalkozó család), és nem is valamilyen kollektív alany (például a tőkes osztály, a nagyvállalat vagy az állam). Azt igyekeztem megmutatni, hogy az alapvető egység a hálózat, amely szubjektumok és szervezetek sokaságából tevődik össze, és szüntelenül módosul, ahogy a hálózatok alkalmazkodnak az őket támogató környezet-höz és piaci struktúrához” (Castells, 2005: 281).

A negyedik fejezet a munka és a foglalkoztatás világát mutatja be az információ korában. A globalizáció mélyüléseével egyre szorosabbá válnak a vállalatok és a munkáltatók közötti kapcsolatok. A cégek előtt új munkaerő-gazdálkodási stratégiák bőséges választéka nyílik meg. A munka világa átalakul. Az új információs technológiák megteremtik a lehetőséget a munkafeladatok decentralizálására és a kommunikációs hálózatokon keresztül történő koordinálására. „Az információs munka természete azonban megkívánja az együttműködést, a csapatmunkát, továbbá a dolgozók önállóságát és felelősségvállalását, ami nélkül nem lehet kihasználni az új technológiában rejlő lehetőségeket” (Castells 2005: 337). Nézzük csak meg napjaink álláshirdetéseit. Szinte kivétel nélkül mindegyik megkívánja a pályázó önállóságát, de azt is, hogy tudjon csapatban dolgozni, legyen nagy munkabírású és érezzen felelősséget munkája

íránt. A cég iránti lojalitást a vállalatok általában nem szerepeltetik az ilyen pályázatokban, de elvárják a dolgozóiktól. Szinte természetesnek veszik, hogy az alkalmazottak szükség esetén feláldozzák szabadidejük egy részét a mindennapi feladatok megoldásához, azaz túlórának. A munkamániás (*workaholic*) dolgozók esetében – ahogy Almási Miklós fogalmaz „Korszellemv@dászat” című könyvében – a munka rögeszmévé válik. Létrejön bennük egy olyan megszállottság, melynek következtében a munka és a sok-sok túlóra nem teherként jelenik meg számukra, hanem egyfajta szenvedélyként (Almási, 2002).

Castells nagy mennyiségű statisztikai adata támaszkodva elemzi a G7 országok foglalkoztatási struktúrájában bekövetkezett változásokat. Az adatok alapján megállapítja, hogy a 20. század második felében egyre növekszik a nők foglalkoztatottsága. Ennek következtében átalakul a hagyományos patriarchális családmodell. A munka világában megjelenik a távmunka, amely a korszerű infokommunikációs eszközök használatán és a jól képzett munkaerőn alapul. A munkakörök egyre kevésbé írhatók le teljeskörűen, gyakran összerosódnak a feladatok, mindenki éppen arra koncentrál, amit a hálózat követel tőle. Így kialakul a munkaerő kölcsönös függőségi rendszere. A munkaerőt a világ fejlett országaiban változatos módokon foglalkoztatják. Egyre több az alvállalkozóként alkalmazott munkaerő. Összefoglalva Castells a következőket mondja: „Általános tendenciaként megállapítható, hogy a teljes munkaidőben történő foglalkoztatás, a világosan meghatározott munkaköri feladatok és az egész életciklusra kiterjedő karrierminták alapján felépült hagyományos munkafolyamat lassan, de biztosan erodálódik” (Castells, 2005: 371).

Az ötödik fejezetben Castells „a valóságos virtualitás kultúrájáról” beszél. Elemzésében bemutatja a modern tömegkommunikációs eszközök metamorfózisát. Rendkívül olvasmányos és megdöbbentő az a példa, amellyel illusztrálja, hogy a virtuális világ hogyan válik valóságossá (Castells, 2005: 491). Állítása szerint a hagyományosnak tekinthető egyirányú kommunikációt biztosító tömegkommunikációs eszközök által közvetített kultúra helyét az interaktív, személyre szabott kultúrákövetítés veszi át. Legújabbban – noha ezeket a kifejezéseket Castells még a 2000-ben megjelent átdolgozott kiadásban sem használja – a szélessávú internetkapcsolatok és az egyénre szabott műsorszórási formák (*broadband*, *narrowcast*) terjednek. Olyan technológiák válnak széles körben elérhetővé a felhasználók számára, amelyek lehetőséget adnak a gyors és jó minőségű internetkapcsolatra, s így a megnövekedett sáv szélességen már gazdag multimédiális tartalmak (például filmek) is elérhetőek. A másik jellemző vonás az új elvekre épülő műsorszórás, amelynek az a lényege, hogy a felhasználók minél kisebb (akár egyetlen elemű) csoportja számára – drótnélküli technológiák felhasználásával – speciális tartalmakat közvetítsenek. Ennek egyik legmarkánsabb példája a digitális műsorszórás, ami a következő években várhatóan Magyarországon is lehetővé teszi az interaktív televíziózást. Ez a technológia módot ad akár arra is, hogy a műsorfogyasztó maga döntse el, mikor és mennyi reklámot kíván látni.

A hatodik fejezet egy sajátos castellsi terminus technicus, az *áramláster* értelmezésével foglalkozik: „a hálózati társadalmat kialakító és abban domináns szerepet játszó társadalmi gyakorlatokat új térbeli forma, nevezetesen az áramlások tere, röviden áramláster (*space of flows*) jellemzi” (Castells, 2005: 533). Az áramlások terének meghatározásához nem csupán Castellsnak ez a műve ad támpontokat. Nyíri Kristóf például rendkívül

vül körültekintően jár el, amikor a castelli fogalomhasználat e központi jelentőséggel bíró részét elemzi (Nyíri, 1999).

A hetedik fejezetben a szerző a társadalomtudományos és természettudományos gondolkodás egyik központi jelentőségű dimenzióját, az időt elemzi. *Időtlen időről* beszél. Véleménye szerint az új virtuális térben új időfogalom alakul ki: „A hálózati társadalomban a tér szervezi az időt” (Castells 2005: 494).

A hálózati társadalomban összezsugorodnak a távolságok, és folyamatosan a jelenidejűség uralkodik. A jelenidejűség észrevétlen szétszivárgása hihetetlenül nagy feszültségeket vált ki, hiszen naponta és azonnal érzékelhető az elmulasztott lehetőségek és az előbbre jutás útját álló akadályok sora. Az internet szinte végtelennek tűnő tartalomtároló kapacitása lehetővé teszi, hogy például egy saját honlap kialakításával bárki átörökítse önmagát az utókor számára: az európai kultúrkörbe mélyen beivódott halálféltelmet az internet azáltal képes kezelni, hogy a létet az örökkévalóság peremére helyezi.

És akik kimaradtak...

Castells átfogó képet kíván nyújtani az információ koráról, oly módon, hogy annak kialakulását szinte Ádámtól és Évától kezdve vizsgálja. Szándéka többnyire sikerrel jár, egyes részeken azonban hiányosságok fedezhetők fel. „Az információs technológia forradalma” című részben említést tesz a „kicsiny világok” jelenségéről. Az első név és dátum, amelyeket e fogalommal kapcsolatban említ: Duncan Watts és 1999. Ezek valóban nagyon fontosak a jelenség történetében, de említésükkel Manuel Castells nem tesz eleget a történeti kontinuitás követelményének, amit maga elé állít, s aminek teljesítésére könyvében mindvégig törekszik. Hiányoljuk azoknak a kísérleteknek a megemlégtetését, amelyeket Stanley Milgram folytatott az 1960-as években. Sőt, ha nagyon szigorúak vagyunk, megemlíthetjük Karinthy Frigyes nevét is, aki a „kicsiny világok” előfutárának tekinthető és szintén kimaradt a könyvből. Ha már a magyar alkotóknál járunk, semmiképpen sem szabad megfeledkeznünk Neumann Jánosról, akiről a szerző nem tett említést gigantikus művében, pedig mint a programvezérlés elvének kidolgozója megérdemelt volna legalább néhány sort. Beszélhetnénk továbbá Erdős Párról, Wolf-díjas matematikusunkról, aki a véletlen gráfok elméletének megalkotásával hozzájárult a modern hálózatok kutatás matematikai alapjainak megteremtéséhez, valamint Barabási Albert-Lászlóról is, aki – a kortárs hálózatok kutatás magyar büszkeségéeként – ugyancsak bekerülhetett volna a kötetbe.

Irodalom

- Almási Miklós (2002): *Korszellemv@dászat*. Budapest: Helikon.
- Castells, Manuel (2005): *A hálózati társadalom kialakulása*. Fordította Rohonyi András. Budapest: Gondolat–Infonia.
- Csepeli György (2001): Utószó az előszóhoz. *Kritika*, 2001/10.
- Dahrendorf, Ralf (2000): Die globale Klasse und die neue Ungleichheit. *Merkur*, 2000/11.
- Fischer, Joschka (1997): Szolidaritás és globalizáció. Az európai baloldal és a szociális állam. 2000 – *irodalmi és társadalmi havilap*, 1997/07.

- Goethe, Johann Wolfgang (1995): *Vier Jahreszeiten*. Szerkesztette, a Goethe-idézetet fordította: Wildner Ödön. In: *Léleküdtő*. Budapest: Háttér Kiadó.
- Howard, Dick (2000): *Europas Dritte Welt? Erinnerung an die politische Ökonomie*. *Merkur*; 2000/09–10.
- László Ervin (1994): *Döntés előtt*. Budapest: KIT Kiadó.
- Martin, Hans Peter – Schuman, Harald (1998): *A globalizáció csapdája*. Budapest: Perfekt Kiadó.
- Nemzeti Hírközlési Hatóság (2005. augusztus): *Digitális mobil gyorsjelentés*. www.nhh.hu
- Nyíri Kristóf (1999). *Castells: The Information Age*. Könyvismertetés. www.hunfi.hu (A könyvismertetést azóta angolul is kiadta a SAGE Kiadó: *Review of Castells: The Information Age*. In Webster, Frank – Dimitriou, Basil (eds.): *Manuel Castells*. London: SAGE, 2004, vol. III, 5–34. Reprint of (1999), unabridged version.
- Nyíri Kristóf (2004): *A technopesszimizmus nyomorúsága*. In: *Az infokommunikációs technológiák és az ember*. Budapest: Műegyetemi Kiadó.
- Ricupero, Rubens (2000): *A globalizáció vesztesei a szegények*. Összeállította: Christian Losson. *Élet és Irodalom*, 2000. március 17.
- Tányai Attila (2000): *Piac és igazságosság? A piaci társadalom erkölcsi következményei*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Wallace, Patricia (2002): *Az internet pszichológiája*. Fordította Krajcsi Atilla. Budapest: Osiris Kiadó.
- WIP (2004): *A digitális jövő térképe. A magyar társadalom és az internet*. ITHAKA-ITTK-TÁRKI. Írta Dessewffy Tibor, Fábíán Zoltán, Galác Anna, Rét Zsófia, Riegler András, Ságvári Bence. <http://www.ittk.hu/web/wip.html>

Hendlein Teréz

Szociológus-közgazdász az Általános Vállalkozási Főiskola közgazdász-vállalkozásszervező szakán integrációs szakirányon, majd 2000–2003 között a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetemen folytatta tanulmányait. „Globalizáció és europánizáció” című szakdolgozatával megnyerte a Kurt Lewin Alapítvány pályázatának első díját. 2005-től a Magyar Fejlesztési Bank Rt. Pest megyei és budapesti képviselőjén dolgozik.

Prazsák Gergő

Az ELTE-n szerzett szociológus diplomát. 2002-ben a XX. Század Intézet által kiírt „Média a politikában, politika a médiában” című pályázaton anyagi támogatást nyert szakdolgozatának elkészítéséhez. 2004-től a Pécsi Tudományegyetem filozófiai doktori iskolájának hallgatója. A Nemzeti Hírközlési és Informatikai Tanács Irodájában végez kutatómunkát. Publikációi az internethasználat, az európai IKT-piac és az „intelligens tanulás” témakörében jelentek meg.